# Кліо, муза розбрату

*Джон-Пол Химка*

Цей нарис присвячено пошуку історичних коренів політичної поляризації, що переслідує Україну від здобуття незалежності 1991 року. Я розглядаю довготривалі чинники, які сформували українську політичну культуру, групуючи їх тематично. Мета цих роздумів – з'ясувати, чому в українському суспільстві співіснують прозахідний український націоналізм, що виключає інших, і проросійська національна байдужість, і чому воно часом коливається між цими «ізмами», наче маятник, не здатний зупинитися в центрі.

Цей нарис адресовано читачам, чиє знайомство з історією України виходить за межі поверхового. Я користуюся, так би мовити, історичною стенографією, тому деякі читачі можуть не вловити окремих моїх тез. Проте я свідомо уникаю розлогих пояснень історичних подій і процесів, щоб висунути на передній план головне у своїй аргументації.

## Геополітика

Геополітичні орієнтації, що розділяють суспільство, характерні для української історії з кінця XV століття. Тоді частина української церковної еліти, прагнучи поліпшити своє становище в Речі Посполитій, перейшла в уніатство. У відповідь інші церковні діячі звернулися до православної Московії, сподіваючись відновити те, що вони вважали істинною вірою. Гетьман Богдан Хмельницький зробив Московію союзницею, уклавши Переяславську угоду 1654 року, але через чотири роки його наступник, гетьман Іван Виговський, відкинув цю угоду й натомість підписав Гадяцьку угоду з Польщею. Протягом багатьох наступних десятиліть козацька старшина й рядове козацтво поділялися на проросійську та пропольську партії.

Коли в другій половині XIX століття серед галицьких русинів почало кристалізуватися відчуття національної ідентичності, більшість їхньої освіченої еліти обирала між русофілами та *gente Rutheni, natione Poloni*.[1] Підйом української ідентичності почався тільки на початку 1880-х років. Згодом, у 1930–1940-х роках, геополітичний поділ повернувся з новою силою: впливова в Західній Україні Організація українських націоналістів стала союзницею нацистської Німеччини (або покладала на неї надії), сподіваючись, що та допоможе створити незалежну державу, тоді як багато інших українців залишалися лояльними до Радянського Союзу, в якому домінувала Росія. У незалежній Україні протистояння прозахідної та проросійської орієнтацій виникало знову й знову.

## Регіоналізм

У кожній країні є регіональні поділи, і часто вони втілюються в різних політичних культурах. У 1860-х роках США розірвала громадянська війна, і моделі голосування Півночі та Півдня досі дуже різняться. У сучасній Німеччині політичні культури Заходу і Сходу разюче відмінні, тоді як Італія поділена між Північчю та Півднем.

Оскільки до 1991 року не було створено життєздатної української держави, її територія перебувала під владою багатьох різних політичних утворень. Увесь південь країни належав

1 Anna Wendland, Die Russophilen in Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848-1915 (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2001). Adam Świątek, Gente Rutheni, Natione Poloni: The Ruthenians of Polish Nationality in Habsburg Galicia (Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press in cooperation with Księgarnia Akademicka, 2019).

Кримському ханству з середини XV століття до його завоювання Катериною II наприкінці XVIII століття. Польща, Литва, а згодом Річ Посполита правили більшістю решти українських земель з кінця XIV століття, доки Росія не почала відтісняти Річ Посполиту на захід. Цей процес тривав з середини XVII до кінця XVIII століття, коли Катерина II приєднала більшість українських територій поділеної Речі Посполитої. Отже, напередодні XIX століття більша частина України опинилася в Російській імперії.

У західних регіонів України була інша історія. Буковина перебувала під молдавською владою, доки 1775 року її не отримала Габсбурзька монархія. Галичина, яка з кінця XIV століття належала Польщі, перейшла до Австрії трьома роками раніше. Закарпаттям понад тисячоліття правила Угорщина. Хоча з 1526 року Угорщина входила до володінь Габсбургів, її правління на Закарпатті дуже відрізнялося від становища Галичини та Буковини в австрійській частині монархії.

Усі території сучасної України були об'єднані в одній державі тільки в 1954–1991 роках, коли всі вони входили до радянської України – республіки в складі Радянського Союзу, де домінувала Росія.

Друга половина XIX століття стала періодом формування українських політичних культур. Українці в Австрії, тобто галичани й буковинці, жили в конституційній монархії, у них були основні громадянські свободи тієї доби (зокрема свобода слова, право на зібрання та об'єднання), широко доступна державна освіта українською мовою, вони брали участь у виборах, виборче право на яких із часом розширювалося. Проте більшість українців жила під владою царя, в самодержавній державі з цензурою, обмеженою державною освітою, яку взагалі не надавали українською мовою, і без виборів до 1906 року. В Австрії українці самоорганізовувалися й посилали депутатів до парламенту; в Росії головною формою політичної діяльності українців, які обстоювали окрему українську національність, була революційна боротьба.

До поділів, породжених різними державними культурами, можна додати й інші, найважливіші з яких випливали з економічних відмінностей. Захід залишався регіоном дрібного сільського господарства, Південь – великого сільського господарства, а Схід – видобутку ресурсів і промислового виробництва. Крім того, існують мовні відмінності. З кінця 1940-х років, тобто після того, як німці вбили євреїв, а радянська влада депортувала поляків, Львів став україномовним містом, хоча його мешканці також користуються російською та польською. Київ у радянський, особливо післявоєнний, період був переважно російськомовним. Іноземців, які приїздили туди в середині 1970-х років, навіть висміювали, якщо вони просили «морозиво», а не «мороженое». Одеса, Донецьк, Дніпро та Харків також були російськомовними.

## Сорок років травми

Політична поляризація виникла також через ушкодження, яких незалежна Україна зазнала ще в утробі. Українське населення пережило жахливі страждання в 1914–1954 роках: дві тотальні війни, під час обох фронт рухався туди й назад усією Україною; революцію, повстання й громадянську війну; чистки української еліти в радянській Україні; штучний голод, який убив мільйони; жорстоке правління нацистів і сталіністів; національне повстання, яке було брутально придушено. Україна виявилася «кривавою землею» в найповнішому розумінні.[2] Уся політична історія незалежної України свідчить, що рани, завдані за ці сорок років, так і не загоїлися, а різні частини українського тіла страждали по-різному й від різних причин.

З цим травматичним досвідом пов'язане, але мало окремі наслідки, перетворення України в новітню добу з багатонаціонального краю на значно однорідніщу країну. Серед ключових

2 Timothy Snyder, Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin (New York: Basic Books, 2010)..

подій – масове вбивство польського населення в Радянському Союзі в 1930-х роках, особливо в радянській Україні; депортація поляків із Західної України в 1939–1941 роках; Голокост; етнічні чистки поляків українськими націоналістами на Волині та в Галичині в 1943–1944 роках; вигнання сталіністами німців і кримських татар; жорстокі післявоєнні обміни населенням між радянською Україною та Польщею. Найважливішим для подальшого розвитку результатом цього перетворення стало те, що Україна звелася переважно до співіснування українців, близько половини яких були російськомовними, та росіян (22 відсотки 1989 року). Але, крім того, це перетворення залишило по собі багато масових поховань, які досі тривожать країну.

## Різна спадщина попередніх спроб здобути державність

Обидві світові війни, здавалося, відкривали можливість створення держави, тим самим ставлячи перед українськими історичними діячами питання політики ідентичності. У 1917–1918 роках Центральна Рада обрала демократичний лад, у якому українці становили національну більшість і тепер отримували всі права, яких їх позбавляли під російською владою; водночас Рада щедро надавала широкі права всім національним меншинам. Гетьманат Павла Скоропадського 1918 року був авторитарною монархією, головними учасниками якої виступали і росіяни, і українці. У 1941 році бандерівська фракція Організації українських націоналістів намагалася створити диктаторську «Україну для українців», у якій етнічні українці панували б через посередництво націоналістичного Провідника. Національні меншини належало усунути шляхом асиміляції та/або знищення.

Отже, не було однієї традиції, яку можна було б вважати природним способом організувати центр, довкола якого сформувалася б українська громадянська ідентичність. Відбитки трьох описаних вище політик можна побачити відповідно в Декларації про державний суверенітет 1990 року, президентстві Віктора Януковича та президентствах Віктора Ющенка, Петра Порошенка й (з 2022 року) Володимира Зеленського.

## Недостатня розвиненість політичної думки

Процеси, що безпосередньо привели до утворення стійкої української держави 1991 року, розпочалися тільки за кілька років до цього, у 1988–1989 роках, коли реформи Горбачова почали вкорінюватися в радянській Україні.

На мою думку, інтелектуальна еліта України того часу не була спроможна виробити ті глибокі аналітичні підходи, які були необхідні для закріплення дієвої та міцної ідентичності новонародженої держави. Історик Іван Лисяк-Рудницький часто казав, що сила української нації – в її простому народі, а найслабша її складова – еліта.

Однак існують причини, чому інтелектуальна еліта була особливо слабкою саме тоді, коли стало можливим здобути незалежність. Проблема почалася в міжвоєнний період. У Західній Україні польська влада обмежувала доступ українців до вищої освіти. Протягом кількох років у 1920-х у Львові діяв підпільний український університет, але після його заборони найдоступнішим закладом вищої освіти для українців стала Львівська богословська академія, заснована митрополитом Андреєм Шептицьким 1928 року. Крім обмеженого доступу до вищої освіти в міжвоєнній Галичині, інтелектуальному розвитку молодої української інтелігенції перешкоджала популярність волюнтаризму та ірраціоналізму, які з великим успіхом пропагував Дмитро Донцов. Коли 1944 року радянські війська наближалися до Галичини, значна частина західноукраїнської інтелігенції виїхала за кордон.

Історія української еліти була значно трагічнішою в радянській Україні, де в 1930-х роках

було вбито велику частину української інтелігенції.

У післявоєнні роки, коли українські території об'єдналися в радянській українській республіці, влада нав'язувала одноманітність політичної думки та конформізм у гуманітарних науках, мистецтві й літературі. Тому українська еліта кінця 1980-х була погано підготовлена до викликів, які поставила перед нею історія.

Треба визнати, що цей чинник радше поглиблює проблему, ніж визначає її. Можна поглянути на події в Центрально-Східній Європі, де 1989 року деякі інтелектуали найвищого рівня відігравали впливову роль. Сучасна Чехія не така, якою її уявляв Вацлав Гавел, а сучасна Польща не така, якою її уявляв Адам Міхнік. Глобальна тенденція до посилення націоналізму зрівняла інтелектуальний ландшафт.

## Пізня державність

Україна стала державою дуже пізно. Вона не тільки не мала глибоких коренів, як Франція, Англія чи Китай, але й не ввійшла до числа держав, утворених у XIX столітті, таких як Бельгія, Німеччина, Італія та численні латиноамериканські країни. Найболючішим для українських діячів стало те, що, попри героїчні зусилля, їм не вдалося здобути державність під час розпаду імперій і революційних подій після Першої світової війни. Ця невдача особливо розчаровувала на тлі появи тоді багатьох цілком нових країн, зокрема Фінляндії та Югославії, а також двох держав, відроджених після понад столітньої відсутності на карті, – Польщі й Литви. Навіть під час панування нацистської Німеччини в Європі Україна не змогла досягти статусу колабораціоністських держав Хорватії та Словаччини (обидві згодом відродилися після падіння комунізму). І, звичайно, Україна не могла долучитися до антиколоніальних рухів після Другої світової війни, які привели до утворення нових держав на значній частині території Азії та Африки (наприклад, Лаосу й Анголи).

Якби Україна стала державою раніше, вона, можливо, все одно не змогла б створити центр ідентичності; але, з іншого боку, з часом це могло б їй удатися.

* *

Очевидно, виробити українську ідентичність із спільним центром, яка об'єднувала б українське суспільство, а не розділяла його, буде непросто. Але, на мою думку, цей критичний момент української історії показує: саме в цьому напрямку країна повинна рухатися, щоб вижити. Їй потрібна міцна основа, щоб витримати спрямовані проти неї удари.